

Mirosława Szczygieł

Oświata szansą rozwoju wielu kultur (na przykładzie szkolnictwa żydowskiego w Częstochowie w latach 1918–1939)

I. Wprowadzenie

Odzyskanie przez Polskę w 1918 roku niepodległości stworzyło warunki sprzyjające kształtowaniu jednolitego systemu edukacyjnego, wspomagającego procesy tworzenia się nowego organizmu państwowego i przyspieszającego rozwój nowoczesnego narodu. Odradzająca się Polska miała być demokratyczna, parlamentarna i samorządowa. Ramy prawne określiła Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy 17 III 1921 r. Składała się ona z siedmiu rozdziałów: I – Rzeczypospolita, II – Władza ustawodawcza, III – Władza wykonawcza, IV – Sądownictwo, V – Powszechne prawa i obowiązki obywatelskie, VI – Postanowienia ogólne, VII – Postanowienia przejściowe. Konstytucja gwarantowała ochronę życia, narodowości, rasy, religii oraz równość wobec prawa. Urzędy publiczne miały być dostępne dla wszystkich. Gwarantowała także swobodę wyrażania myśli, swobodę prasy, tajemnicę korespondencji, tworzenia związków, prawo do zachowania narodowości przez mniejszości zamieszkujące Polskę, przez zakładanie instytucji, związków autonomicznych, pielęgnowanie mowy i zwyczajów. Konstytucja stwierdzała m.in. obowiązek nauki w zakresie szkoły podstawowej, bezpłatność nauki w szkołach państwowych i samorządowych, prawo do ubezpieczeń społecznych, opiekę państwa nad dziećmi pozbawionymi opieki rodzicielskiej¹.

Spółczesność Polski weszła w okres niepodległości obciążone spuścizną po rządach zaborczych — zacofaniem ekonomicznym i kulturalnym. Strukturę narodowościową ludności kraju według spisu z 1921 r. stanowili: Polacy — około 69%, Ukraińcy — 14%, Żydzi — 8%, Białorusini — 4%, Niemcy — 4%. Na pozostały 1% składali się: Litwini, Czesi, Rosjanie i inne narodowości. Wynika stąd, że 31% mieszkańców II Rzeczypospolitej było narodowości niepolskiej.

¹Dz U RP 1921, nr 44, poz. 267.

Traktat *O ochronie mniejszości* z 26 marca 1919 r. zawierał w 12 artykułach przepisy normatywne w zakresie ochrony mniejszości, dotyczące między innymi:

- prawa do zakładania, prowadzenia i kontrolowania przez mniejszości własnym kosztem instytucji dobroczynnych, religijnych, społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych z możliwością używania w nich własnego języka i swobody w wykonywaniu praktyki swojej religii;
- zobowiązania władz państwowych do zapewnienia dzieciom nauki w ich własnym języku w publicznych szkołach początkowych².

Podstawowe przepisy traktatu *O ochronie mniejszości* znalazły odzwierciedlenie w postanowieniach konstytucji marcowej z 1921 r. Odpowiednie artykuły tej konstytucji, traktujące o wolnościach obywatelskich i ochronie mniejszości narodowych, weszły bez zmian do konstytucji kwietniowej z 1935 r. Ochrona praw mniejszości w zakresie oświaty i kultury w Polsce była więc zagwarantowana ustawami o charakterze prawa międzynarodowego i odpowiednimi postanowieniami obydwu konstytucji. Wśród mniejszości narodowych w Polsce panowały do końca II Rzeczypospolitej dążenia do nauki szkolnej w języku ojczystym, kultywowania narodowych tradycji i rozwijania rodzimej kultury.

Odrodzone państwo polskie podjęło dzieło scalania ziem polskich i unifikacji zarządzania oświatą. W styczniu 1918 r. z Departamentu WRiOP powstało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Podstawy prawne systemu, kierowanie i zarządzanie szkolnictwem w całym kraju stworzyła ustawa *O tymczasowym ustroju szkolnym* z 4 czerwca 1920 r. Ustawa powierzała ministrowi WRiOP kierownictwo naczelne i nadzór nad wychowaniem publicznym w całej Rzeczypospolitej. Dla celów administracyjnych polecono ministrowi stworzyć okręgi szkolne, na czele których postawiono kuratorów, mianowanych przez naczelnika państwa na wniosek ministra resortu i zatwierdzanych przez Radę Ministrów. Odpowiadał on za stan szkolnictwa i placówek oświatowo-wychowawczych w swoim okręgu, budżet, obsadę kierowniczą podległych placówek oraz ruch służbowy kadry pedagogicznej³.

Zasady realizacji obowiązku szkolnego zostały ustalone przez dekret *O obowiązku szkolnym* z 7 II 1919 r. wydany przez naczelnika państwa. Dekret stanowił, iż kształcenie w zakresie szkoły powszechnej jest obowiązkowe dla wszystkich dzieci w wieku szkolnym, tj. od 7 do 14 lat. Szkoła powszechna obejmowała 7 lat nauczania, ale do czasu utworzenia wszędzie 7-letnich szkół powszechnych dekret zalecał utrzymanie i przejściowe zakładanie szkół powszechnych 4- i 5-letnich z obowiązkową nauką uzupełniającą 3- i 2-letnią⁴.

² Z. Urbański, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932, s. 23–24.

³ Dz U RP 1920, nr 50, poz. 304.

⁴ Dz U MWRiOP 1919, nr 2, art. 27–31.

Kolejnym etapem normowania przepisów była ustawa z 17 II 1922 r., dotycząca obwodów szkolnych, sieci szkolnej, organizowania szkół oraz zakresu świadczeń ze strony państwa i samorządu terytorialnego na rzecz szkoły⁵. W połowie 1922 r. unifikacja administracji szkolnej w państwie została zakończona. Wprawdzie zachodziły w późniejszych latach zmiany terytorialne okręgów i obwodów szkolnych, ale dokonywały się już one w ramach jednolitego systemu zarządzania szkolnictwem. System, który obowiązywał w całym kraju, umożliwiał wcielenie w życie państwowej polityki oświatowej.

Kwestie nauki początkowej dzieci żydowskich uregulowano w *Przepisach tymczasowych o szkołach elementarnych w Królestwie Polskim* z 1 października 1917 r. W myśl zawartych tam postanowień dzieci żydowskie powinny uczęszczać do publicznych szkół elementarnych dostępnych dla dzieci wszystkich wyznań i narodowości albo do żydowskich szkół prywatnych. Szkoły te musiały spełniać określone warunki organizacyjne i dydaktyczne, lecz miały dość szeroką swobodę w zakresie nauczania i wychowania. Chociaż kwestia języka nauczania w szkołach państwowych i prywatnych dla dzieci żydowskich nie została *Przepisami* uregulowana, w praktyce jednak szkoły publiczne miały państwowy język nauczania, a język wykładowy szkół prywatnych był różny, zależnie od życzeń rodziców i postanowień właścicieli. Szkoły państwowe dla dzieci żydowskich tym różniły się od szkół polskich, że nie prowadziły zajęć w soboty i ważniejsze święta żydowskie oraz nauczały religii mojżeszowej, choć nie wszystkie.

Należy nadmienić, że większość prywatnych, żydowskich szkół średnich ogólnokształcących prowadziła zajęcia dydaktyczne w języku polskim. Szkoły te opierały się na trwałych podstawach; miały licznych zwolenników, gdyż prowadząc zajęcia dydaktyczne w języku polskim według programów nauczania obowiązujących w szkołach publicznych, przygotowywały młodzież do studiów wyższych. To właśnie studia wyższe w społeczeństwie żydowskim cieszyły się dużym uznaniem i stanowiły cel dążeń znacznej części młodzieży żydowskiej.

II. Oświata żydowska w Częstochowie — szkoły powszechne

Według spisu przeprowadzonego w Częstochowie w 1921 r., 21% ogółu ludności stanowili Żydzi, stąd problem szkolnictwa dla tej grupy ludzi stanowił istotne zagadnienie. Z wprowadzeniem w życie nowego ustawodawstwa szkolnego w Częstochowie, podobnie jak w całym kraju, wiązały się trudności nie tylko natury społeczno-politycznej, ale także ekonomiczno-kadrowej. A sprawą najpilniejszą była realizacja dekretu z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym.

⁵ K. Trzebiatowski, *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1938*, Wrocław 1970, s. 31.

Przed odzyskaniem niepodległości w Częstochowie istniały dwie elementarne szkoły wyznaniowe: dla dziewcząt mieściła się w pobliżu starej synagogi na ulicy Prostej (obecnie Mirowska), dla chłopców zaś na ulicy Spadek (obecnie Garibaldiiego) obok żydowskiej łaźni, tzw. mykwy. Do szkół tych uczęszczało 250 dzieci żydowskich⁶.

W 1918 r. w Częstochowie działały trzy szkoły powszechne dla uczniów wyznania mojżeszowego. Część dzieci żydowskich pobierała naukę w prywatnych szkołach o charakterze religijnym i świeckim, organizowanych przez towarzystwa oświatowe i kulturalne. Funkcjonowały także szkoły wyznaniowe (chedery) z wykładowym językiem żydowskim, prowadzone przez osoby prywatne. Szkoły te były jedno- lub dwuklasowe, nauczały pisania i czytania oraz religii. W ramach realizacji dekretu o obowiązku szkolnym, Zarząd Miejski przeznaczył trzy szkoły publiczne powszechne nr 12, nr 13 i nr 15 dla uczniów pochodzenia żydowskiego. Obwody szkolne tych trzech szkół zlokalizowane były na terenach tej części miasta, w której przeważała społeczność żydowska. W roku szkolnym 1928/29 w szkole nr 12 pobierało naukę 732 uczniów, w tym 371 dziewcząt i 361 chłopców, w szkole nr 13 uczyło się 551 uczniów (392 dziewczyny i 159 chłopców). Obowiązek szkolny w szkole nr 15 realizowało 524 uczniów, z czego 313 osób stanowiły dziewczęta, a 211 chłopcy. Łącznie w tych trzech szkołach wiedzę zdobywało 1807 uczniów (1076 dziewcząt i 731 chłopców)⁷. Uczniowie wyznania mojżeszowego w Częstochowie uczęszczali również do innych szkół powszechnych. Stanowili w nich jednak niewielki odsetek.

Od 1920 r. funkcjonuje w mieście siedmioklasowa szkoła powszechna im. L. Peretza, posiadająca prawa szkoły publicznej. Szkoła utrzymywana była z własnych subsydiów stowarzyszenia Zjednoczenie Szkół Żydowskich oraz corocznej subwencji Magistratu. Poza szkołami miejskimi istniały jeszcze szkoły utrzymywane przez inne stowarzyszenia, przykładowo: Żydowskie Stowarzyszenie „Ferajnigte” prowadziło szkołę powszechną, w której naukę pobierało 150 uczniów, fundusze na potrzeby szkoły pochodziły w większości z zagranicy. W 1926 r. Miejska Rada Szkolna w Częstochowie udzieliła koncesji Towarzystwu Pomocy Żydom na prowadzenie siedmioklasowej żydowskiej szkoły powszechnej przy ulicy Nadrzecnej 50.

III. Oświata żydowska w Częstochowie — szkoły średnie

Kolejny etap kształcenia zapewniały szkoły średnie. W omawianym okresie istniały dwie szkoły średnie dla młodzieży żydowskiej. Pierwszą szkołą średnią

⁶ J. Wójcicki, *Z dziejów szkolnictwa częstochowskiego*, Komunikaty Naukowe Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza, Oddz. Częstochowa 1980, s. 92.

⁷ Archiwum Państwowe w Częstochowie, Akta Magistratu m. Częstochowy, sygn. 7581.

powołało do życia w 1917 r. Towarzystwo Żydowskie Szkół Średnich i Pow-szechnych w Częstochowie. Było to Gimnazjum Koedukacyjne przy ul. Szkolnej 7 (obecnie Dąbrowskiego). W latach 1932–1935 uczyło się w niej 560 uczniów, w tym 286 dziewcząt i 274 chłopców. Wszyscy uczniowie byli wyznania mojżeszowego. Drugą szkołą średnią było Żydowskie Gimnazjum Koedukacyjne uruchomione 1 września 1925 roku przez dr. Filipa Axera. Ta prywatna placówka mieściła się przy ul. Focha 24, dysponowała siedmioma salami lekcyjnymi, proces dydaktyczno-wychowawczy realizowało 13 nauczycieli. W szkole tej uczniowie mogli zdobywać wiedzę w zakresie profilu humanistycznego lub realnego. W latach 1932–1935 w szkole uczyło się 199 uczniów, w tym 131 dziewcząt i 68 chłopców⁸. Uczniami wymienionych szkół byli synowie i córki pochodzący z rodzin kupieckich, rzemieślniczych, urzędniczych, wolnych zawodów i przemysłowców. Uczniowie reprezentowali bez mała wszystkie grupy społeczne. Należy podkreślić, że uczniowie z rodzin żydowskich uczęszczali również do innych szkół państwowych i prywatnych istniejących w Częstochowie. Przykładowo w roku szkolnym 1926/27 na ogólną liczbę 1127 uczniów uczących się w państwowych szkołach średnich 111 było pochodzenia żydowskiego. I tak do Gimnazjum Państwowego im. H. Sienkiewicza uczęszczało 43 uczniów Żydów, do Gimnazjum Państwowego Męskiego im. R. Traugutta — 38, a do Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. J. Słowackiego — 30 uczennic. W tym samym roku w szkołach średnich prywatnych uczyło się 1149 uczniów, w tym 600 wyznania mojżeszowego. Liczba uczniów w poszczególnych szkołach prywatnych przedstawia się następująco: w Gimnazjum Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Średnich zdobywało wiedzę 17 uczniów Żydów, w Gimnazjum Męskim Towarzystwa Żydowskiego Szkół Średnich — 228, w Gimnazjum Koedukacyjnym dr. F. Axera — 219 i w Gimnazjum Żeńskim Towarzystwa Żydowskiego Szkół Średnich — 136⁹.

Ustawa o reformie szkolnictwa na wszystkich poziomach przyjęta i uchwalona przez Sejm 11 marca 1932 r. przebudowała cały system szkolny. W zakresie szkolnictwa średniego utworzone zostały szkoły średnie ogólnokształcące sześciolateczne, składające się z czteroletnich gimnazjów i dwuletnich liceów. Na początku reformy w Częstochowie funkcjonowało 8 szkół średnich ogólnokształcących, z tego 3 to szkoły państwowe, pozostałe stanowiły własność towarzystw społecznych lub osób prywatnych. Należy zaznaczyć, że szkoły te posiadały pełne prawa szkół państwowych. Na łączną liczbę 1823 uczniów tych szkół, 1059 uczęszczało do szkół państwowych, a 764 do prywatnych. Odsetek młodzieży żydowskiej uczęszczającej do szkół średnich wynosił 24,1% ogółu uczniów wszystkich szkół, z czego do polskich szkół uczęszczało 8,2% uczniów. Każda szkoła średnia dysponowała salą gimnastyczną. Fakt ten umożliwiał re-

⁸ Archiwum Państwowe w Częstochowie, Akta Magistratu m. Częstochowy, sygn. 7756.

⁹ Archiwum Państwowe w Częstochowie, Akta Magistratu m. Częstochowy, sygn. 7581.

alizację programu nauczania w zakresie wychowania fizycznego, w którym Ministerstwo WRiOP przeznaczało na zajęcia sportowe początkowo 3 godziny, a od 1934 r. — 2 godz. tygodniowo dla każdej klasy.

Interesującą formą uspołecznienia uczniów stała się samopomoc szkolna, inspirowana przez nauczycieli, ale organizowana przez uczniów. W Gimnazjum im. H. Sienkiewicza jej początki sięgają 1916 r., wówczas „Samopomoc” zaczęła wspólnie z nauczycielami podejmować zadania wychowawczo-dydaktyczne. Fundusze „Samopomoc” gromadziła ze składek członkowskich, a następnie z prowadzenia sklepiku uczniowskiego, który po tańszych cenach oferował materiały i przybory szkolne. Z czasem „Samopomoc” wspólnie z Komitetem Rodzicielskim zaczęła organizować śniadania dla uczniów, dożywiając najbiedniejszych bezpłatnie. Wydawała też własną, wewnętrzną gazetkę klasową i szkolną „Nasz Świat”. Swoje różnorodne zainteresowania uczniowie mogli pogłębiać w działających w szkole kółkach: dramatycznym, krajoznawczym i lotniczym. Chlubą szkoły stały się szkolne ogrody: owocowy, botaniczny i zorganizowany staraniem nauczyciela Pawłowskiego ogród zoologiczny, w którym umieszczono 20 zwierząt, między innymi niedźwiedzia, wilki, rysie oraz 23 ptaki — orły, pawie, sowy. Na cele te otrzymywała szkoła z Magistratu roczne subsydium wynoszące od 2000 do 3000 zł.¹⁰ Tak praca w sklepiku szkolnym, jak i działalność w kółkach zainteresowań i ogrodach szkolnych miały rozwinąć u uczniów umiejętności wykorzystania zdobytej wiedzy teoretycznej w praktyce.

Istotą procesu dydaktyczno-wychowawczego jest nauczanie ze zrozumieniem, służyły temu między innymi pracownie przedmiotowe. W organizowaniu pracowni uczestniczyła cała społeczność szkolna: nauczyciele, uczniowie i rodzice.

Spośród istniejących w Częstochowie szkół średnich jedynie Gimnazjum im. H. Sienkiewicza miało wyraźnie określony profil matematyczno-fizyczny i przyrodniczy, pozostałe szkoły miały profil humanistyczny lub realny. To właśnie profil szkoły decydował o charakterze tworzonej pracowni, a gromadzone w nich pomoce dydaktyczne ułatwiały zrozumienie zdobytej wiedzy. Gimnazjum Państwowe im. H. Sienkiewicza posiadało następujące pracownie przedmiotowe: 3 przyrodnicze, 1 rysunkową, 1 fizyczną, 1 matematyczną, 1 chemiczną i 1 geograficzną. Natomiast Gimnazjum Państwowe im. R. Traugutta ze względu na profil zorganizowało pracownie: fizyczną, chemiczną, historyczną i zajęć praktycznych. Gimnazjum Państwowe Żeńskie im. J. Słowackiego pozostało szkołą o profilu humanistycznym, szkoła posiadała pracownie fizyczną, geograficzną, przyrodniczą i zajęć praktycznych. Gimnazjum Żydowskie Koedukacyjne dr. Filipa Axera było po reformie placówką o podwójnej strukturze

¹⁰ Archiwum Państwowe w Częstochowie, Akta Magistratu m. Częstochowy, Wydział Ogólny, sygn. 7666.

i mieszanym profilu. Klasy V–VIII były typu humanistycznego, a klasy I–II realnego. Pracownie przedmiotowe ułatwiające proces nauczania to: pracownia fizyczna, przyrodnicza i zajęć praktycznych. Także pracownie fizyczną, przyrodniczą i zajęć praktycznych posiadało Gimnazjum Koedukacyjne Towarzystwa Żydowskich Szkół Średnich¹¹.

Wiedza zdobywana w szkołach średnich zaspokajała w jakimś stopniu podstawowe potrzeby praktyczne, intelektualne i kulturalne ludności żydowskiej, przygotowując młodzież do życia w Polsce, przez wyposażenie jej w należytą wiedzę z zakresu przedmiotów ogólnokształcących (wykładanych w języku polskim). Szkoły te wychowywały młodzież również w kulturze żydowskiej poprzez naukę przedmiotów judaistycznych, wykładanych w języku żydowskim lub hebrajskim. Ukończenie szkoły średniej dawało szansę kontynuowania nauki w szkołach wyższych. W Częstochowie w okresie międzywojennym nie było szkół wyższych, stąd konieczność podejmowania studiów na terenie całego kraju. Udział młodzieży żydowskiej w studiach wyższych początkowo był znaczący, z czasem jednak systematycznie się obniżał. Wynikało to z faktu, że wiele uczelni wyższych ograniczało przyjmowanie Żydów, kierując się zasadą *numerus clausus*, tzn. uzależniając liczbę przyjętych słuchaczy na dany wydział od procentowego odsetka, jaki stanowiła ludność żydowska w kraju. W latach dwudziestych studenci pochodzenia żydowskiego na wyższych studiach stanowili około 20% ogółu studiujących (1925/26 — 20,7%, 1928/29 — 20,4%), a w latach trzydziestych zauważa się wyraźny spadek. W roku akademickim 1931/32 — 18% studentów stanowili Żydzi, 1934/35 — 14% i tylko 10% słuchaczy pochodzenia żydowskiego studiowało na wyższych uczelniach w roku akademickim 1937/38¹². Najliczniejszy spadek liczby studiujących Żydów miał miejsce na kierunkach prawniczych, handlowych i na filozofii. Najwyższy odsetek studentów Żydów miała Wolna Wszechnica Polska w Warszawie i w Łodzi, gdzie przy przyjmowaniu na studia nie stosowano ograniczeń narodowych, rasowych czy wyznaniowych.

Niestety, przygotowania do nowego roku nauki szkolnej w celu realizowania własnych szans edukacyjnych zostały zahamowane przez wybuch II wojny światowej.

¹¹ Z. Grządzielski, *Szkolnictwo średnie ogólnokształcące w Częstochowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] *Z najnowszych dziejów Częstochowy*, pod red. R. Szwea i W. Palusa, Częstochowa 1995, s. 92–93.

¹² *Statystyka oświaty i kultury*, GUS, Warszawa 1938.